

Түү-Хаах

Хараңын үрдүгөр эмиэ харах курдук туртаңар хаастаах, манган наскылаах, кылгас ботуой курдук атактардаах, өрөөтүгөр манганнаах хап-хара түүлээх ыт ојотун сана тылланан эрэр Уйбаанчык уол: «Түү-хаах!...Түү-хаах!- диэн ыныра-ыныра күнү бына эккирэтэн тахсар.

Маннай түөрт харахтаах ыт ојотун Түөрт Харах диэн ааттаабыттара, онтулара Уйбаанчык тылынан Түү-Хааха кубулийбута.

Түү-хаах күнү бына Уйбаанчыктыын алаас инигэр лыаңы эккирэтэ, аһынганы тута оонньюуллара. Сылайан ханна эмит томтор үрдүгөр дуу, дулџа быыныгар дуу охтон түһэн, күн уотугар сылааннныйа-сылааннныйа утуйан хаалаллара. Онтон эмиэ ойон турган оонньюобутунан бараллара.

Ол сылдъан күөл кытызытынааңы талааха мээчик ыйанан турарын көрбүттэрэ. Оччолорго ажалара онорон биэрбит ынах түүтэ мээчиктэрин сүтэрэн бэйэлэрэ да монуогура сылдъар кэмнэрэ этэ. Онон үөрэ көтө ол мээчиги туура тардан ылбыттара. Дьэ, добоор, мээчик инийттэн дып дыыгынас, сап сааңынас баҗайылар тахсыбыттара эбээт! Уйбаанчыктаах мээчиктэрин быраңан, араастаан куота сатаабыттара да-кыннаттаах обургулар қуоттарыах бэйэлээх буолуохтара дуо?

Дьиэлэригэр сирэй-харах бөгө буолан, ытаан-сонгоон тийибитеттэрэ. Эбэлэрэ эмээхсин Уйбаанчык сирэйигэр илиитигэр, көхсүгэр тигээйи тикпит сирдэрин сүөгэйинэн сотуталаабыта. Түү-хаах мунна сэри-сэлтэччи ииэн хаалтын эмиэ сүөгэйинэн сотон биэрбитэ. Түү-хаах очко аһы илдъэ сылдъяа дуоньелбээриччи салаан кэбиспите.

Ыт ожото Уйбаанчык оронун анныгар утуйара. Уолугар ийэтиттэн атын киһи чугаһаары гыннаңына, ырдыгыныра, қынаммакка утары хааман кэллэхтэринэ, атактарыгар түһэрэ.

Саамай сөбүлүүр үлэтэ-ынах хомуйу. Эбэлэрэ туос ыаңайатын тоҷоноюор иилиннэрэрэ. Халаачык муоңу көрдүү ыстанара. Ханна да сылдъар буоллун, үрэ-үрэ иннигэр-кэннингэр түһэн, үүрэн ажалара. Хотон муннугар киирэн, эбээ эмээхсин илиитин-атаңын кэтии, қынганныы олороро. Ынаңы ылан бүтэн, мас чохобулга үүт кутан биэрдэхтэринэ, тылынан начаас икки ардыгар чалымнатан кэбинээрэ уонна топпут-хаммыт быынынан толоонгы оонньюу ыстанара.

Күнүн хаар түүүтэ, борбуйун көтөхпутун кэннэ, ажалара Уйбаан ыаңа илдъэ тахса сылдьыбытга. Түү-хаах ойууру сонно тута сөбүлээбитетэ. Ойуур ыт мунна баппат инииритэригэр, сыйбардарыгар, линкинэс мастарын кэтэбэр туюх эрэ сүрдээх улахан кистэлэнги инэринэн турарга дылыта. Инирдээ киирэн истэх аайы, ол кистэлэн өссө дираңгээн ииэрэ.

Түү-хаах букатын атаңын анныттан бочугурас көтөн тирилээн тахсыбыттыгар, соңуян няахчас гына түспүтэ, сонно үрдүгөр саа ыаңа сатаабыттыгар чуут үйүлжата көтө сыспыта. Ол да буоллар хараңын қырызытынан бочугурас табыллан, ньиирээйи ойуур диехи тилибирээн түспүтүн көрбүтэ.

-Бар, ажал!

Ыт ожото тугу гыныахтааңын сонно тута өйдөөн, булт түспүт сирин диехи ыстаммыта. Тийибитетэ, бочугураһа өссө да ыынинаах этэ, сапсына-сапсына сыгынах анныгар киирэ сатаабыта, сите баттаан ылан, үрдүттэн үктээбитетэ, көтөрө қынатынан сирэйгэ-хараха охсуулаабыта, ыксаан ҳанаайынын көмөгө ыныран, үр да үр буолбута. Уйбаан кэлэн, күлэ түһэн баран, бочугураһы түүйан, манааңыгар төргүүлэммитэ.

Салгыы хаамсыбыттара. Сотору адаарыйан сыйтар арбах анныттан муус манган куобаңы туроурбуттара.

-Түү-хаах, тут! Тут!...

Инииттиэм-истибетиэм диэбит курдук, куобах кэнниттэн ыстаммыта. Анарааныта туттарыахча буолан ииэн, бугуйан туора ойбута. Түү-хаах мун қыраайынан суурэн ииэн, тутгуммакка ыарыылаах баҗайытык маска сааллыбытга. Үарыыланар да бокуойа суюх ойон турган, салгыы эккирэппитинэн барбыта.

Куобах бугуйара, туора-маары ыстанара, Ол аайы Түү-хаах өссө қызыйан-абаран эккирэтэрэ. Отой ситиэхчэ буолан эрдээчинэ куобах сыйынаңы үрдүнэн ойбута. Түү-хаах маңы аннынан ыстанан истэжинэ моонньюуттан туюх эрэ қыбыс қытаанах ыбылы харбаан ылбытга. Чиччигинии-чиччигинии, хаччыгыны хаччыгыны иннин диехи дьүүккүйэ сатаабытга да, моонньюн ыга туппут багайы өссө қытаанахтык ыбылы ылан, ынынан ҳаайан, муомахтаан ииэрэ.

Ол дъаабылана сыйыттааңына, хата, Уйбаан ситэн кэлэн, нэшиилэ арааран ылбытга.

- Көр маны! Акаары! Бу тухаах диэн ааттаах. Манна куобах инниехтээх. Эн буоллаңына бэйэн куобах буола оонньюу сылдъаңын!-Уйбаан Түү-хаах муннун тухааха үнүлүпүтэ.

Бастакы сыйыыта төһө да мөнлөрдооюн ииин, ойууру улаханынк сөбүлээбитетэ,. Сол күнтэн ылата Уйбаан ыаңа бараары сыйтан ыллар эрэ, үөрэн сыйбангалыны түһэрэ. Сыйыы аайы сангаттан сананы үөрэтиллэрэ: тиин, қырынаас, солонгдо, куруппааскы, куртуйах, улар.

Биирдэ бэрт ыраабынан эргийэн дьиэлэригэр төннөн иһэн... биир үрүйэбэ тухээр эрэ улахан кыыл турагар түбэспитэ. Эбээ эмээхисн ынаџар майгынныр эрээри, үрдүк дыяабаџар атахтардаах уонна нахаа улахан адаар муостаах этэ. Эмиэ Халаачык мусурдук адаар муоһунан сиэлийэн, куотаары гыммыта-Туу-хаах хата ытаан да бэрт! Ынађы хомуйар үөрүйэбэинэн үрэ-үрэ, иннин күөйэ сылдыбыта. Кыыл муоһунан сиэлийэрэ, илин атахтарынан табыйара, ол аайы сырбас гынан сыйнахалты туһэтгэрэн иһэрэ.

Ол курдук мучумааннана сыйрттахтарына, үрүйэ иһин сатарытанcaa тыаһа ньиргийбитэ. Кыыл, турбахтыы туһэн баран, атаџа адаарыйбытынан сууллан түспүтэ, онтон тиһэх тынынан салгыны тэбиэлээн куһурђаппята.

-Оо, оюом сыйна! Туу-хааџым! Улахан Байанайдаах булчут буолсугун!-Уйбаан үөрүүтүттэн ылан кууспаџалаан ылбыта.

Туу-хаах булт алдыбыгар ыллардар, ылларан, ойуур олоџун ымпыгын-чымпыгын, кини сокуонун этинэн-хаанынан билэн барбыта. Дуоспуурнанан кыра уол Уйбаанчык үлбүрүйэрин сочко сөбулээбэт буолбута. Ол гынан баран син тыыппат этэ. Тыаттан сылайан-элэйэн киирэн, күөс бунарын кэтэх таарыйа уот иннигэр сыйтан сылааннныйаары гыннађына, ботохону курдук уол кэлэн үрдүгэр сыйнан кэбистэбинэ, сэрэнэн ыарытыннарымаары үрдүттэн ныылбырытан туһэрэн баран, онох кэннин диэки сыйбарыйан биэрэрэ...

Хас да сыл ааспыта. Туу-хаах лынкынаас хойуу саналаах, модьу атахтаах, кэтит түөстээх, ытарча курдук кытаанаах сынаахтаах улахан хара ыкка кубулуйбута. Туу-хааџы кытта сыйльдан Уйбаан түүлээх бөөнүү үллүктүүрэ, аймахтарыгар сөөп буоларынан кыыл бөөнүү суунаараа.. Туу-хаах булчут аата-суола булчуттар сыйльдар ыырдарынан, ыллыктарынан киэнник тэннийбитэ. Анаан-минээн көрөистэ, чинчилии, атыылсыр буоллахына, атыылаһа кэлээччи да элбээбитэ.

Биирдэ үүтээннэриттэн тэйиччи балаакканан хоно сыйттахтарына мап-маадьяџар атахтаах, барыта түү танаастаах киһи бэрт чэпчэкитик сэксэлдэйэн кэлбитэ.

Сотору күөс хоторон ахаабыттара. Уйбаан күөхүттэн ытын иһитигэр икки-үс тиини кытта ип-итии мини кутан биэрбитэ. Туу-хаах аынн сойутаары иһитигэр хаары тарыйбытын көрөн ыалдыт сохийуу бөөнүү сохийбута. Ихити бывлдаан ылан, хат сыйльтан баран, ыт иннигэр ууран биэрбитэ. Туу-хаах эмиэ хаары тарыйбытыгар сөбүү-махтайы бөөж буолбута. Өссө төгүл сыйутаары гыммытыгар Туу-хаах куускэ: «Бар-р»-диэн баран сиэбийтэн хабан ылан, илиитин төттеру анныбыта.

-Уйбаан! Аташкаан! Эн биһиги бэйэ-бэйэбитетин билсибиппите өр буульяа. Ульакан аташтыы дьоммут. Бэйэбит икки ардыбытыгар ыльша-бэршэ үөрүйэхпит. Эн миэхэ бу ыккын бэлъехтээ! Маннъатын миигиттэн тугу көрдөөбүккүн барытын ыль. Оннооџор үчүгэй буульяа шаалаахпын да караһийбаппяин.! Ыккын эрэ ажал!

-Ныкулаас, дојор! Тухээнэттэхиний, бэйэн булчут киһи эрээригин! Маннъик ыт булчут киһи олоџор биирдэ эмит көстөн ааһар баџайыта! Ону хайдах мүччү тутуохпунуй? Кээс, дојор!-Уйбаан мас-таас курдук батан кэбиспите.

-Дээ. Аташкаан! Мин үүннээн-тэхииннээх тылбын ылымматын! Итиччэтигэр мантан ыла мин шыльльяар ширбинэн быша окшон аашар буолаайын! Шүрээккэр тимири дуу, шүүшкэр шимильиэш дуу күүтэ шырыт! – ыалдыт кыынныран, сахсыллан, сађыннъяын түүтэ буржаллан, таһырдья тэлээрис гынан хаалбыта.

Ити кэпсэтии умнуулбутун кэннэ, биир сарсыарда эмиэ қуолуларынан тыалаабыттара. Туу-хаах бастаан иһэн, эмискэ үрэн баргыяа түспүтэ. Уйбаан сүүрэн тийбитетэ-ыта тиининэн арђаын харбанан баран тула холоруктуу сыйльдар, тэйиччи сођус бөрө айата эстэн буржалла сыйтара.

Уйбаан нэһиилэ ытын уоскуган, арђаыгар чоройо сыйльдар айа ырбатын сэрэнэн ороон ылбыта. Тэннэхниэхтэрэ дуо? Үйтии сүгэн үүтээннегэр төннубутэ. Тийэн бааын сууян-сoton, алааддыны эргитэр тимир лаппаакыны кытардан, орулапптынан бааын бүүрэ сиэпите.

Туу-хаах сотору эмиэ сонор суолугар тахсыбыта. Ол кэмтэн ханас атааынан биллэ-биллибэт судьуйэн ылара бааын оннугар арђаыгар манган түү үүммүтэ.

Сааһыары, бултарын болдьоjo бүтэрэ чугааан эрдэбингээ, Уйбаан ытын, саатын хаалларан баран, кыра үүтээнин эхийилгээнгэ диэри курулуу барбыта.

Үүтээнин аанын аһан эрдэбингээ, иһирдьэттэн сүрдээх улахан хап-хара эхэ сулбу ыстанан тахсыбыта.

-хук!-диин туһэн баран Уйбаан тутан турар тутаан хайынарынан энэни сирэйгэ ааспыта. Анаарааныта сохийан кэннинэн сыйбарыннаабыта. Сонно тута бынааын сулбу ойутан таһааран, эхэни түөхүн тылыгар ааспыта да, хотуппатаџа, түүтүн быына муус килиэ буолан бөчөхтөхө тонон хаалбыт этэ.

Өйдөнөн хонноюун анныгар аннъан истэвнэ, тобоною ахий гына туспутэ, бынаца хаарга энилэн хаалбыта.

Күн-хаан тирээбитэ. Кини эхэни сабырђаыттан ылан баран өрө аннъа сывлдыбыта. Эхэ, чаский-часкийа, икки баппађайынан кинин харса суюх кулуур, арбађас сонун бүттэтэ суюх тырыта тыытан кэбиспитэ, дэгээ тынгырађынан кини иэдэхин хайа тарптыа.

Оюннаар эрэ бүтэрин билэн, Уйбаан хара күүхүнэн чинэkkэлэхэ сывлдыбыта, бүлгүнүттэн итии хаан сүүрэн тыккырырын билбитэ. «Таах-сибиэ ыппын, саабын хааллараммын!»...- дийн кэмсиини бөхөтүн кэмсимиитэ.

-Туу-хаах! Туу-хаах! Бынаа!-баар күүхүнэн хаһыытаан ытын ынгыра сатаабыта.

Хаана дэлби баран, мөлтөөн эрэрин билбитэ. Хайа эрэ түгэнгэ үүтээн таынаађы чөнөчөктөн иннэн сүүхөгэ мөнөн ылбыта. Онно сөп түбэхиннэрэн эхэ чалахайынан саба тибиирбитэ. Өйдөннөрүөх бокуой биэрбэккэ, адьырђа кыыл кини күйахатын хайа тардан баран тиэрэ көппутэ.

«Бүттүм!»!...-дийн санаат. Уйбаан хангас илиитин эхэ ыыра барыах курдук аппыт кып-кыыыл аяађар батары биэрбитэ. Эхэ харса суюх кини илиитин көмүллүүрэ. Сэниэтэ отой эстэн эрдэхинэ, эхэ суюссођотохто өрө сарылыы түнээт, кэлин өттүн сабаа да сабаа буолан баарта. Кинитин бырађан, чаский-часкийа тула холоруктуу сывлдыбыта.

Уйбаан өйдөн көөртө-ыта Туу-хаах кэлэн, эхэ атађын икки ардынаађы сымнаађас сириттэн ытыран баран тардыалыы ађай сывлдьар эбйт!

Адьырђа кыыл аны харса суюх ытын кытта охсууан баарта. Ыт тух баарынан эхэни иччититтэн тэййтэ сатыра, эхэ мөлтөөн сыйтар сиэртибэтигэр баарын мэхэйдиир ардырђайы бына охсоору холоруктуура. Туу-хаах ол сывлдьан эхэ тынгырађар сиин, самыытын хайа тартараар.

Молуон охсууу үүтээн аяађыттан сыйбарыйан, үрэххэ киирэн ырааттар ыраатан иһэр. Уйбаан нэхийилэ туран харађар саба түнэ сывлдьар күйахатын кэннин диэки сыйбайар. Үүтээн иһигэр киирэн, өрөх булан, бааһын бар туумугар кэлгиммитэ буолан баран, анараа үүтээнин диэки үнүөхтүүр.

Тиййэн кубах тириитин кэриэрдэ кэриэрдэ, баастарын баайтальыр. Саатын ииттэн баран, тахсан атын тутан көлүнэр. Онтон уот отто-отто, ытын кэтэхэр.

Түүн үөхүн ааһыыта ыта хаан-сиин бөхө буолан нэхийилэ сывллан кэлэр. Уйбаан ытын сыйбарда сатыаран баран дэриэбинэбэ ойутар. Ыал туроута олбуордарын аяађар хааннара чопчулаха тонон хаалбыт ыттаах кинин тиэйбит сыйбалаах ат кэлэн тохтуур.

Ол түгэнтэн Туу-хаах аата-суола өссө ордук аарыгырап. Эхэ сэмэлээбит бэлиэтэ-сихиттэн самыытыгагар диэри үс дьураа манган түү үүнэр. Уйбаан иэдэхигэр эмиэ эхэ тынгырађын суола чэр буолан килэриччи охор. Эмиэ бултаан-алтаан баай Байанайдарын чођочу, бынаас сатынан сирдьыгынатан, үөрдэн-көтүтэн бараллар.

Кинилэр тыаттан киирдэллэр эрэ, алаас ыалыгагар барытыгагар бырааыннык буола түнээр. Кими да матарбакка булт аһыттан өлүүлүүллэр. Ол аайы дьон барыта Туу-хаах эрэ аатын ааттыыллар.

Биирдэ сайын дьиэлэрин иһигэр аймалжан буола түнээр. Уйбаан сэмээр ыраах бултуу баардын оностор. Туу-хаах тыађа тахсарыттан үөрэн, сирэй-харађа туран кэлэр. Урут булка үөрэ-көтө атаарап бэйэлэрэ бу сыйрыга бука-бары, эбээ эмээхсиннин, Уйбаанчык уоллуун, ытана сывлдьаллар.

Уйбаан айаннаары туран Туу-хаађы уйатыгагар илдъэн ыксары баайбытыгагар тугу да өйдөөбөккө, ыйылыы-ыйылыы «илдъэ бар!» дийн көрдөхөрдүү сирбангныыр.

-Туу-хаах! Мин сэриигэ бардым. Ыраах! Бађар тыыннах эргиллиэм суюђа!.. Сотору аччыктааһын бөхө буолуо... Бэйэм баарым буоллар!... Кытаат, дьонгун хоргутумаар! Эрэнэrim дийн эн эрэ!- ытын кытта кинилии кэпсэтэн, дьоннорун кууџан, уураталаан баран, атын миинэн, алаастан тахсар суол устун сэксэтэ турбута. Эргиллэн көрбөтөхө...

Кырдык, бэрт сотору кэминэн аччыктааһын бөхө буолбута. Алаас ыала Уйбаанчыктарын биллэ-көстө суюхтаабыттара. Кини көмөтүнэн күөстэрэ куруук иччилээх буолара. Ол мэлийбитэ. Куобах, куртуйах, улар тутан ажалан, син бэйэтин дьонун аяахтарын була сывлдыбыта. Ол эрээри ол биир эрэ күннээх аһылык буоллађа дии. Алаас иһигэр баар дьонтон Туу-хаађы кытта улахан булка тэнгэ сывлдьар кыахтаах эр кини суюђа, онуоха эбии булт сааларын барытын хомуйталаан ылбыйттара.

Биирдэ күүхүн муус туроута биир кубах ытырылаах дьиэтигэр төннөн иһэн, алааска киирэр үрүйэни биир кыра сођус тайах субу ађай бына охсон ааспытын билбитэ. Булчут хаана оргуйга туспутэ, куобадын бырађаат, эккирэтэн элэннэппитэ. Өр-өтөр гымматада начаас ситэ баттаан ылбыта. Устээх ытын тайах ыттан сиргэнэн лаанкыны үрдүнэн атаралаабыта. Ыт хаалсыбакка такымар олорсо сывлдьара.

Ол курдук ойуур устун бара турбута. Туу-хаах бэрт ыраађынан эргитэн тайађы алааһыгагар үүрэн килэрибитетэ. Абылаан мөлтүү бынаа ютыйбыт тайађы ким эмит ытаарай дийн алааһы эргийэ

ыалтан-ыалга уурэ сылдьыбыта .Ким да саанан ытыах кини суюж, барыта оюо-дъахтар, сарылаха-сарылаха, дыиэлэрин таңыгар турбуттара.

Алааһы хаста да эргийбиттэрэ. Туу-хаах бачча булт таах баран хаалыаҕиттан улаханнык абаккарбыта, ар҃ааҕыгар түһэн бэйэтэ охторо сатаабыта-эдэр тайах күүһэ-уюж сүрдээх этэ, бэрг кыратык байааттаннаан эрэ ылбыта.

Онтон өй ылан, Туу-хаах тайаҕын алаас үрдүгэр баар кыракый дьүөдэҕэ танааран түһэрбитэ. Тайах мууhy тохута-тохута унугоргу кытыл диэки устан ньолбойбута. Ыт муус устун сүүрэ сылдьан иннин күөйэ көтөн ылара...

Дъахталлар ким сүгэ, ким атырдьях тутан дьүөдэҕэ абылаahn-мэнгилэhэн киирбиттэрэ. Туу-хаах үрэн моргуй-моргуйа, тайаҕы ууттан эрэ танаарбат мөккүөргэ сылдьара. Дён дүөдэнни тула туран, тайах кытыыга чугааатар эрэ ый-хай бөөөну түһэрэллэрэ.

-Саа суюж абалаах да баҕайы!- Мотуруос диэн киппэ көрүннээх доруобай дъахтар төттөру-таары хааман үллэннээбитэ.- Хоту диэкилэр кытыыга танаарыман! Хаһыытаан! Хаһыытаан!

Мотуруос атырдьях угар быһаҕы баайан баран, тайылысырдыы оностон, тайахха чугааабыта. Туу-хаах ону сэрэйбиттии тайаҕы кини диэки күөйэн биэртэ. Мотуруос миииннээн-миииннээн баран, тайыытын тайах ханса хонноҕор анныбыта. Тайах күүскэ хамсанан. Дъахтар тайыытын төлө тутан кэбиспитэ. Тайах улаханнык хотуттарбакка үөс диэки устан ньолбойбута.

Туу-хаах абаккагар баргыйа түһэн баран, тайах иннин күөйэ суурбутэ. Тайах илин атаҕынан ырбыы мууhyн тогута охсон атаҕа тургуйуох сиригэр чугааан барбыта. Атаҕа сиргэ тирэннэр эрэ-бырааай, эрэйдэрэ барыта таах хаалар.

Туу-хаах суюс соҕотохто тииһинэн тайах таныытыгар хатана түспүтэ уонна туюх баар ыйааҕынынан тайах төбөтүн ууга тимиричи тарпыта. Ыт уонна тайах төбөтө ууттан көстүбээт буолан хаалбыттара.

Тайах төбөтүн ууттан танаараары мөҕүс да мөҕүс, булумахтан да булумахтан буолбута да, ыт өлөр хабыытын хабан, дъаакыр курдук тарда сылдьар быһыылаага. Тайах улам-улам мөхсөрө мөлтөөн баарта. Онтон иккитэ-устэ өрутэ туллэх-туллэх гынан баран, нуурайан, уутан иhэ көппөйөн тахсан кээлтэ...

Туу-хааҕы алаас дьоно бары аһийбыттара. Кичэллээхтик туоска суулаан, ууга өлбүт дьүөдэтин таңыгар көмпүттэрэ, урдугэр кириэс анныбыттара. Уйбаанчык уол онно харандыынан суруйбута: «Булчут ыт Түөрт Харах. 1943 сүл, алтынны 4 кунэ».